

**МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ ЛЮДИНИ І СВІТ ЖИВОЇ
ПРИРОДИ В ПРОЗІ ДЛЯ ДІТЕЙ ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМА ТА
ІНШИХ ДИТЯЧИХ ПИСЬМЕННИКІВ**

Ольга Будугай
(Переяслав-Хмельницький)

У статті аналізуються особливості розкриття ролі й місця живої природи як важливого критерію моральних цінностей юних і дорослих персонажів оповідань Шолом-Алейхема, а також українських та російських письменників: І. Франка, С. Васильченка, О. Іваненко, Б. Комара, В. Нестайка, В. Близнеця, Максима Горького, А. Чехова, К. Паустовського, О. Купріна, Г. Троепольського. Зроблено спробу діалогічно-аксіологічного прочитання дитячої анімалістики названих авторів.

Ключові слова: моральні цінності, любов до природи, гуманізм, діалогізм.

В статье анализируются особенности раскрытия роли и места живой природы как важнейшего критерия нравственных ценностей юных и взрослых персонажей героев рассказов Шолом-Алейхема, а также украинских и русских писателей: И. Франко, С. Васильченко, О. Иваненко, Б. Комара, В. Нестайко, В. Близнеца, Максима Горького, А. Чехова, К. Паустовского, О. Куприна, Г. Троепольского. Сделана попытка диалогично-аксиологического прочтения детской анималистики названных авторов.

Ключевые слова: нравственные ценности, любовь к природе, гуманизм, диалогизм.

This article deals with the peculiarities of revealing the role and place of living nature as an important criterion of moral values of youth and adult characters in stories by Sholom Aleichem and some other Ukrainian and Russian writers, such as I. Franko, S. Vasylchenko, O. Ivanenko, B. Komar, V. Nestayko, V. Blyznets, Maksym Gorky, A. Chekhov, K. Paustovsky, O. Kuprin and G. Troyepolsky. The article presents an attempt of dialogic and axiological interpretation of juvenile animalistics written by the above-mentioned authors.

Key words: moral values, love of nature, humanism, dialogic character.

Дбайливе ставлення людини до світу природи, охорона всього, що дихає, є одним із критеріїв її моральних цінностей. Тема природи є однією з найважливіших у галузі літератури для дітей. У прозі єврейського класика Шолом-Алейхема тема любові до живої природи й жалю за невинними представниками флори й фауни, несправедливо покараними людиною, також посідає вагоме місце і потребує подальших студій. В автобіографії Шолом-Алейхема, у ряді його оповідань, що мають виразні автобіографічні ознаки, є свідчення чуйного ставлення письменника не тільки до всіх знедолених бідняків, але й до братів наших менших, яким він відрізнявся з дитинства.

Оповідання українських і зарубіжних прозаїків, у яких ідеться про ставлення людини до представників флори й фауни, мають спільні типологічні риси. Однак кожен з авторів виніс на суд читачів свою оригінальну манеру і тональність повісткування, використав самобутні барви художньої палітри. Зіставлення зазначених творів дозволяє більш рельєфно схарактеризувати художню специфіку малої прози про дітей і для дітей видатних представників великих літератур - української, російської та єврейської. Ставимо за мету виявити особливості поетики художнього психологізму в розкритті моральних цінностей дітей-персонажів прози Шолом-Алейхема та українських і російських письменників І.Франка, С.Васильченка, Б.Комара, В.Близнеця, В.Нестайка, О.Купріна, А.Чехова, М.Пришвіна, К.Паустовського, Г.Троєпольського та ін.

Досліджуване питання актуальне не тільки в площині літературознавчій, але й з огляду на гуманістичну спрямованість художньої анімалістики для дітей, у якій особливо виразно виявляється ціннісна орієнтація автора, що формується від раннього дитинства до зрілих літ. Відомо, що переконання треба вистраждати власним життям, придбати власною працею. Формування індивідуальності відбувається протягом усього життя людини і найяскравіше проявляється в моральній позиції. Підвалини її закладаються дуже рано, велике значення має приклад дорослих і атмосфера, у якій формується юна особистість.

Сьогодні особливо важливо вести мову з дітьми про наслідки втручання людини в царство природи, оскільки природні й соціальні катаклізми є породженням не стільки науково-технічного прогресу, скільки результатом небажання людини прислухатися до голосу власної совісті, жити за законами доброчинства. "Найчастіше бездуховність виявляє себе у вигляді аморальності - руйнування моральних засад суспільства. Якщо духовність - творча сила формування людської душі, то бездуховність - руйнівна сила

людського в людині, що фактично перетворює людину на тварину [3, с. 119]". Змістовно й естетично вартісна книга стає на заваді духовній деформації особистості, є терплячим помічником у процесі закладання й утвердження її моральних цінностей. Такими є твори про живу природу Шолом-Алейхема.

Шлях Шолом-Алейхема в літературу розпочався з оповідання для дітей "Ножик" (1887). До цього, як зазначає Шолом-Алейхем у своїй автобіографії, його писання було "не більше, ніж забава, доки не трапилася історія з "Ножиком", яка змінила характер моєї творчості, як і моє життя [6, с. 24]". На той момент Шолом-Соломон Рабинович був на вершині свого матеріального достатку, займався цінними паперами, комерцією. Але природний потяг до літературної діяльності переміг. Про це Шолом-Алейхем згадував на сторінках своєї автобіографії: "Приїхавши одного разу до Києва у різних важливих справах і стомившись за день, я ліг спати, але заснути не міг. Піднявшись, я присів до столу й написав, правильніше, вилив душу в оповіданні про свої дитячі роки, яке назвав "Ножик" [6, с. 24]". У цьому творі йдеться про муки сумління єврейського хлопчика, який порушив сьому Божу заповідь "Не вкради!". Схвальні рядки єврейського критика й публіциста С.Дубнова ("Критикуса") про опубліковане в "Єврейській народній газеті" оповідання "Ножик" окрилили молодого письменника, змінили характер його прозових спроб й утвердили його на шляху в літературну творчість.

Далі Шолом-Алейхем написав для дітей твори: "Прапорець" (1900), "Ханукальні гроші" (1900), "Годинник" (1900), "У царя Артаксеркса" (1901), "Збентежене свято" (1901), "Рябчик" (1901), "Мафусаїл" (1902), "Скрипка" (1902), "Цитрус" (1902), "Зелень до свята" (1903), "Жалість до всього живого" (1903), "Убога" (1903), "Дзига" (1903), "Трапеза" (1906), "Три голівки" (1908), "Розбійники" (1909), "Великдень у селі" (1910) та ін.

Про пізнавально-виховне й естетичне значення прози Шолом-Алейхема писали дослідники М.Бажан, М.Беленький, В.Братко, М.Гольдберг, А.Гурштейн, Н.Захарчук, Б.Кауфман, П.Панч, Г.Полянкер, Р.Рубіна, В.Савчук, В.Чаговець та ін. Так, М.Беленький підкреслив: "Улюбленим "народом" письменника незмінно були маленькі мешканці Касрилівки: "бідні, роззуті й роздягнені єврейські діти [1, с. 14]". Шолом-Алейхем вів мову про "дитячі запити й забави, про романтику дитячих ігор та інтересів [1, с. 14]". Але в більшості творів для дітей автор певним чином порушив і тему природи, проблему морального вибору людини через її ставлення до довкілля взагалі, а також окремих представників флори і фауни зокрема.

Програмним у доробку письменника, на нашу думку, можна вважати оповідання "Жалість до всього живого" (1903). Підкреслюючи окремішність життєвої позиції основного героя і наратора - дитини-альтруїста, автор дає творові промовистий підзаголовок "Думки дурного хлопчика". Дорослі несправедливо називають дурненьким і навіть сварять хлопчика Велвеле за те, що він жаліє маленьких карасиків, яких мама з кухаркою Фрумою ще живими чистить до свята; півня, якого ріже напередодні свята різник; кішку, яку кухарка несправедливо відшмагала кропивою, запідозривши, що та вхопила курячу печінку; собаку Сірка, якого безжальна Фрума нізащо ошпарила окропом; двох пташенят, які випали з гнізда й були вбиті хлопчиками; ягнят, телят і курей, яких люди щодня ріжуть для споживання.

Від роздумів про невтішну долю свійських тварин і птиці Велвеле природно переходить і до філософських міркувань про жорстокість людей щодо собі подібних: "І не лише тварин, звірів і птахів, - люди хіба не вбивають одне одного? Ось під час погрому хіба не скидали маленьких дітей, крихіток із горищ? Не вбили хіба дівчинку нашого сусіда, Переле, - так як ще вбили?! [5, с. 285]". Відтак визріває висновок, що той, хто заподіяв зло братам нашим меншим, може холоднокрівно вбити й людину. Автор не конкретизує страшної сцени загибелі маленької хворої сусідської дівчинки, яка не могла ні ходити, ні стояти. Він удається до кількох виразних деталей, що допомагають читачеві уявити Переле дуже життєрадісною і доброю дитиною, яку дорослі й діти любили й жаліли. Це особливо підкреслює контраст між тим, як з любов'ю до неї ставилися її мама Крейна й сусіди, та тим, як вона загинула від чужих байдужих людей. Хлопчик ніяк не може її забути: "Ах, як я любив цю дитину! "Дядя Бебебе", - називала вона мене... Вона смикала мене за ніс своїми маленькими, тоненькими, такими солодкими пальчиками... Тільки сидіти могла. Ось і доводилося виносити її на руках, садити в пісок, на сонечко. Вона любила сонечко, дуже любила. І я носився з нею. Вона обіймала мене за шию своїми тоненькими пальчиками, притискалася до мене усім своїм тільцем, клала мені на плече свою голівку: "Любу дядю Бебебе" [5, с. 285]". Образ Переле, народженої інвалідом, стає у творі художнім каталізатором любові добрих людей і жорстокості злих.

Мотив жалості до дитини з особливими потребами особливо гостро й рельєфно розкрито в оповіданні "Убога". Удаючись до прийому антитези, контрасту між горем родини учителя хедера Зорахла, яка оплакує смерть хворої доньки, і щасливою можливістю для учнів хедера тиждень не відвідувати заняття через похорон,

письменник показує внутрішню боротьбу в душі хлопчика-оповідача: "З одного боку, таке нещастя - Убога, бідненька, померла. З іншого боку, така радість - ми цілий тиждень вільні... Літо. Небо чисте, ясне, як дзеркало... Можна ходити на річку, весь день купатися, ловити рибу... [10, с. 300]". Проте хлопчика не залишає думка про смерть Убогої, він не може відчувати себе сповна щасливим. Шолом-Алейхем удається до свого улюбленого прийому - монологу героя, який налаштовує читача на інтимний діалог з юним персонажем. Р. Рубіна зазначає, що "форма довірливої оповіді від першої особи якнайліпше служила розкриттю душі "безжурного бідняка" [4, с. 116]. М. Беленький теж звертає увагу на цей властивий творчій манері Шолом-Алейхема прийом: "Надаючи слово своїм героям, він сам ніби спостерігає за ними збоку, і герої у своїх міркуваннях і вчинках розкривають свій внутрішній світ, свою соціальну філософію [1, с. 11]".

Оповідання Шолом-Алейхема для дітей можна умовно розділити на дві групи. До першої групи віднесемо твори, у яких мова йде безпосередньо про рослини, тварин, птахів: "Рябчик", "Мафусаїл", "Пара" та ін. До другої групи віднесемо твори, у яких на передньому плані висвітлені стосунки дітей і дорослих, а світ живої природи зображений у важливих деталях, які вжиті з метою уточнення, поглиблення образів людей: "Три голівки", "Зелень до свята", "Дзига", "Розбійники" та ін.

Магістральним персонажем оповідання "Рябчик" є собачка-дворняжка, яка й не підозрює, що бувають добрі господарі в собак, оскільки ніяк не може дочекатися доброзичливого ставлення ні з боку людей, ні з боку собак. Нікому не заподіявши зла, Рябчик зазнав страшних принижень і знущань, голоду, зневаги, помер на самоті, далеко від двору, в якому виріс. Його доля викликає співчуття в читача. У творах для дітей українських письменників зображена щасливіша доля чотириногих друзів, наприклад, розумного полярного пса Волохана з однойменного оповідання М. Трублаїні або вірного помічника й учасника різних витівок друзів Сашка й Миколи - пса Кудлая з пригодницько-шкільної повісті "Диваки" Б. Комара. Не ідеалізує у своїх творах ставлення людей до собак В. Нестайко. У трилогії "Тореадори з Васюківки" він змальовує образи вірних друзів Яви й Павлуші, котрі рятують з колодязя цуценя, яке хтось хотів утопити. Хлопці назвали щеня Собакевичем і стали йому друзями. Поневіряння випадають на долю вірних своїм господарям чотириногих героїв російської прози: "Каштанки" А.Чехова, "Білого пуделя" О.Купріна, "Білого Біма Чорне Вухо" Г. Троепольського та ін. Ставлення до тварин виявляє відповідні

риси вдачі персонажів, які увиразнюються в їхньому поведженні з людьми.

Жалість до всього живого викликає оповідання "Мафусаїл", у якому послідовно показано трудовий шлях надійного помічника людини - коня. Усе життя кінь тяжко працював і не відчував любові від людей: "Він переходить від господаря до господаря, тягає вози з тридцятипудовим вантажем, тоне по живіт у бруді, пізнає принади батога й палки, які гуляють по його боках, по голові, по ногах [7, с. 239]". Він працював у поштової упряжці, на тяжких роботах у селянина, який упряг його в "буду" візника, пізнав "найкаторжнішу працю" в упряжці по колу на круподерні, де заробив більмо на око, хворі ноги й утратив зуби. На базарі його купив бідний водовоз Касріел. Він і його дружина страшенно були раді коневі, оскільки раніше господареві доводилося розвозити воду з річки, упрягшись у воза самотужки. Через поважний вік цього коня назвали іменем біблійного персонажа-довгожителю Мафусаїла. Але щастю нових господарів завадили витівки малих хлопчаків, які по обіді в суботу захотіли покататися на коневі. Ніхто не бачив і не зупинив переляканого коня, який мчав за містом у поле, бо його підганяв прив'язаний дітьми до хвоста віник, що бив його по ногах. Пастухи натравили на Мафусаїла псів, які його розшматували. Невтішне горе прийшло в родину водовоза. Коня оплакували, ніби члена родини.

Про коня як друга й помічника людини йдеться в повісті "Диваки" Б.Комара. Хлопчики Сашко й Микола піклуються про колгоспного коня Буланого, яким возять фрукти із села на станцію, разом з іншими школярами доглядають підшефних лошат. Їхнє село Лепехівка здавна славиться конярством, і хлопчики мріють побути в ролі вправних вершників, добре дбають про коней. Юний герой повісті В.Близнеця "Звук павутинки" Льонька любить і жаліє старого розумного коня Бакуна, прагне захистити його від жорстокості п'яниці Глипи і його брата Гавра.

К.Паустовський написав у властивій для нього романтичній манері ідейно й естетично ваговиті оповідання про взаємини людей і коней. Герой його твору "Теплий хліб" хлопчик Філька спершу образив пораненого коня, але згодом доклав чимало зусиль для примирення. В оповіданні "Сивий кінь" конюх Петя просить голову колгоспу віддати дуже старого коня, щоб він в останні свої дні міг спокійно попастися на волі. Через стосунки Петі й коня автор показує високі моральні цінності простої людини-гуманіста.

У Шолом-Алейхемовому оповіданні "Пара" йдеться про переживання самки й самця індиків у процесі продажу цих птахів, відгодівлі в чужих людей та їхньої смерті перед святом. По особливій

тривожній ліричній тональності твору відчуються переживання самого письменника за своїх пернатих героїв. Г.Клочек писав: "Людина, наділена справжнім мистецьким талантом, багатоманітніше і глибше сприймає дійсність, у неї з підвищеною активністю працює уява. Обов'язковою ознакою художньої обдарованості є емоційна чутливість, низький "больовий поріг" (тобто здатність до співпереживання - "емпатія"). Талановитий митець загострено відчуває ритм, гармонію, пропорцію [2, с. 46]". Такою емпатією відрізнявся і Шолом-Алейхем, у чому читач переконується з його доробку.

Однак автор пише про дитячі витівки з іронією, з такою ж іронією згадує про дитячі гріхи в автобіографії: "Я пам'ятаю ще й тепер солодкість сліз, які ми проливали, слухаючи настанови вчителя. А повчання читав нам учитель реб Зорах щодня, і ми під час молитви били себе в груди і каюлися, оскільки поруч з нашим благочестям ми мали й великі гріхи: ми були брехунами, черевоугодниками, не слухали батька, пропускали слова в молитвах, тягали гроші з кухлика для пожертвувань [6, с. 21]". Не опустив він і спогадів про витівки з козлом, "якому на голову вдягали ярмулку з мочали", кішку, якій прив'язували до хвоста паперового змія, щоб вона "як скажена помчала вулицями, перевертаючи всі горщики на своєму шляху [6, с. 312]".

Герої оповідання "Три голівки" - дітки Пейсі-палітурника Абрамчик, Мойсейчик і Двойрка - найбільшою радістю вважають гру з кішкою, оскільки їхнє дитинство проходить "в кутку між стіною і піччю", де вони народилися. З єдиною живою твариною, яку діти бачили, кішкою, вони граються годинами. Як молоді пагінці, діти тягнуться до сонця, якого з єдиного віконця своєї кімнати власне й не можуть побачити. Висока сіра стіна, що не просихає і влітку, пропускає лише сонячний промінь, який разом із вузькою смужкою неба дарує малечі радість. А коли тато напередодні зелених свят приносить з базару в хату зелень, діти "кидаються на підлогу, припадають до пахучої трави, цілують пахучу траву... [9, с. 371]". Емоційність повістування увиразнюється повторюванням виразу "пахуча трава". Ця тавтологія затримує увагу читача на тому, що для дітей, позбавлених повноцінного спілкування з природою, зелень до свята видається справжнім скарбом. Тільки старший хлопчик Абрамчик знає, що дерева ростуть і дають плоди. Але діти нічого цього не бачили, "у них на вулиці немає поля, нема городу, і травички немає, немає і немає... [9, с. 369]". Знову письменник вдається до повторення ключового слова "немає", наголошуючи на тому, що діти позбавлені елементарної потреби милуватися красою довкілля.

Цей твір перегукується з оповіданням С. Васильченка "Сирітське сонце", у якому йдеться про життя дітей бідної вдови Гриця й

Катрусі. Сидячи взимку в нетопленій хаті, де стіни змокрили, вікна понамерзали і з рота йде пара, діти боязко граються в незвичайну гру: по черзі заплющують очі й уявляють собі краще життя, від якого їм стає тепліше. Твір стає ілюстрацією українського прислів'я "Сироті сонечко мріється, а вона й справді гріється". Обоє прозаїків єднають такі риси творчої манери, як оптимізм, гумор і глибока любов до знедолених дітей.

В оповіданні "Дзига" автор показує природний потяг дітей до волі, ігор на лоні природи. Тому простір хедера синові вдови, якого мати просить тільки про дві речі: гарно навчатися й щиро молитися, нагадує пастку. Хлопчик міркує: "Що за радість сидіти в тісному незатишному хедері, коли пече золоте сонце, нагріваючи землю, як залізну сковороду? Вас тягне туди, під гору, до річки, до прегарної ріки, суціль покритої зеленню. ... Що за радість, знову запитаю я вас, сидіти вдома чи в хедері літнього вечора, коли на тій стороні міста великий червоний небесний шар спускається до землі, запалює церковну баню, освітлює червоний черепичний дах лазні й великі вікна старої холодної синагоги [11, с. 310-311]". Змальовуючи зовнішній простір, до якого тяжіють діти, автор художньо трансформує його у вияв рис характерів хлопчиків, їхнє природне прагнення до розваг на природі, на волі.

В оповіданні "Розбійники" увага автора передусім прикута до сюжету, історії, яка трапилася з учнями хедера на свято лаг-боймер, коли хлопчикам дозволено замість навчання разом з учителем зробити спільний обід і піти на екскурсію. Ображені на ребе за часті побої та приниження, учні зв'язали свого вчителя, сп'янілого від випитого на обіді вина, прив'язали в Чорній діброві, потім перелякали, інсценізувавши напад уявних розбійників. Мотив фізичної наруги вчителя над учнями добре відомий українським читачам із творів І.Франка "Трицева шкільна наука", "Красне писання", "Отець-гуморист", "Олівець" та ін. Зв'язаного дяка-пияка частує за приниження й побої малий Тарас Шевченко, коли йде від нього у широкий світ. Про це йдеться у творах С. Васильченка "В бур'янах", О. Іваненко "Тарасові шляхи". Частих фізичних покарань зазнавав ще дитиною Максим Горький від свого діда, про що художньо переконливо написав у повісті "Дитинство".

У творі "Розбійники" Шолом-Алейхем показує радість школярів від спілкування із зеленим світом полів і Чорної діброви: "У полі чудово, справжній рай... Неподалік ліс, святково вбраний. По деревах пташки плигають з гілки на гілку, співають, щебечуть. Це вони вітають нас - ласкаво просимо, хлоп'ята! [8, с. 393]". Саме простір поля й лісу звільняє дітей від звичної покори суворому ребе, вони пристають на пропозицію заводія Елі провчити того, хто

принижує їх. Природа надихає на загалом недобрий, але волелюбний вчинок. Прогулянка стає останньою краплею терпіння учнів, далі діти роблять спільну помсту. Цей вчинок не можна схвалити, але хлопчиків можна зрозуміти. В епілозі автор показує сцену розкаяння школярів перед ними самими, хоч вони й не вибачилися перед учителем, продовжуючи твердити вигадану історію про напад розбійників.

За допомогою порівнянь, епітетів, тавтології, градації, антитези, монологічності повісткування Шолом-Алейхем створив неповторний світ творів про дітей. Автор не дає оцінки вчинкам героїв сам, залишає це на суд читача. До такого прийому письменник вдається в багатьох своїх творах. У мистецькій манері Шолом-Алейхема є важлива риса - увага до лаконічного, але виразного штриха, до особливо промовистої деталі.

Отже, проза Шолом-Алейхема для дітей порушує злободенну й сьогодні проблему морального вибору людини через її ставлення до довкілля взагалі, а також до окремих представників флори і фауни. Змальовуючи світ живої природи й людини як її вінця, письменник у своїх творах прагне в доступній і художньо вартісній формі донести читачеві перевірені часом істини, ідеали добра, які складають основу загальнолюдської моралі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Беленький М. Его прекрасное имя / М. Беленький // Шолом-Алейхем. Собрание сочинений в 6 т. / [Редкол. : Г. Бакланов, М. Беленький, В. Лакшин и др.]. - М. : Худож. лит. , 1988. - Т. 1. - С. 5-18.
2. Ключек Г. У світлі вічних критеріїв: Про систему критеріїв оцінки літературного твору / Г. Д. Ключек. - К. : Дніпро, 1989. - 224 с.
3. Людина і світ : [підручник] / Л. В. Губерський, В. Г. Кремень та ін. - К. : Знання, 2001. - 349 с.
4. Рубина Р. Великий мастер слова Шолом-Алейхем / Р Рубина // Шолом-Алейхем. Счастье привалило! [Рассказы и повесть] / Шолом-Алейхем. - К. : Варта, 1999. - С. 116-119.
5. Шолом-Алейхем. Жалость ко всему живому / Шолом-Алейхем; [пер. М. Шамбадала] // Шолом Алейхем. Собрание сочинений в 6 т. / [Редкол. : Г. Бакланов, М. Беленький, В. Лакшин и др.]. - М. : Худож. лит. , 1988. - Т. 1. - С. 281-286.
6. Шолом-Алейхем. К моей биографии / Шолом-Алейхем. Собрание сочинений в 6 т. / [Редкол.: Г. Бакланов, М. Беленький, В. Лакшин и др.]. - М. : Худож. лит. , 1988. - Т. 1. - С. 20-24.

7. Шолом-Алейхем. Мафусаил / Шолом-Алейхем ; [пер. Л. Юдкевича] // Шолом Алейхем. Собрание сочинений в 6 т. / [Редкол. : Г. Бакланов, М. Беленький, В. Лакшин и др.]. - М. : Худож. лит. , 1988. - Т. 1. - С. 238-247.
8. Шолом-Алейхем. Разбойники / Шолом-Алейхем ; [пер. Д. Волкенштейна] // Шолом Алейхем. Собрание сочинений в 6 т. / [Редкол. : Г. Бакланов, М. Беленький, В. Лакшин и др.]. - М. : Худож. лит. , 1988. - Т. 1. - С. 388-397.
9. Шолом-Алейхем. Три головки / Шолом-Алейхем ; [пер. Е. Аксельрод] // Шолом Алейхем. Собрание сочинений в 6 т. / [Редкол. : Г. Бакланов, М. Беленький, В. Лакшин и др.]. - М. : Худож. лит. , 1988. - Т. 1. - С. 366-372.
10. Шолом-Алейхем. Убогая / Шолом-Алейхем ; [пер. Е. Аксельрод] // Шолом Алейхем. Собрание сочинений в 6 т. / [Редкол. : Г. Бакланов, М. Беленький, В. Лакшин и др.]. - М. : Худож. лит. , 1988. - Т. 1. - С. 294-305.
11. Шолом-Алейхем. Юла / Шолом-Алейхем ; [пер. Е. Аксельрод] // Шолом Алейхем. Собрание сочинений в 6 т. / [Редкол. : Г. Бакланов, М. Беленький, В. Лакшин и др.]. - М. : Худож. лит. , 1988. - Т. 1. - С. 305-321.